

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

ЗА СВОБОДУ

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ ДІАЛОГ ТА СПРОБИ ПОРОЗУМІННЯ

РОЗДІЛ II

МОДЕЛІ ТА ФОРМИ ВЗАЄМОДІЇ НА ЕТАПІ ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

ПРИРЕЧЕНІ НА ПОРАЗКУ: ПОЛЯКИ В ПІВДЕННО- ЗАХІДНОМУ КРАЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ХІХ СТОЛІТТІ

Насамперед кілька слів про хронологічні й географічні межі пропонованого дослідження. Авторі поділяють концептуальну тезу Еріка Гобсбаума/Івана Лисяка-Рудницького, що «довге» ХІХ ст. як окремий період української історії тривало від 80-х років ХVІІІ ст. до вибуху Першої світової війни в 1914 р.¹ Ця періодизація, на нашу думку, є придатною для аналізу ситуації польської національної меншини в Російській імперії на теренах Правобережної України, які згідно з умовами Люблінської унії 1569 р. були інкорпоровані Королівством Польським і в адміністративному плані поділені на Київське, Волинське й Брацлавське воєводства. В середині ХVІІ ст. Київщина й Брацлавщина стали територією Війська Запорізького – держави Богдана Хмельницького. Натомість у період так званої Руїни за умовами Андрусівського перемир'я 1667 р. і Вічного миру 1686 р. вони повернулися до складу Речі Посполитої.

Після поділів Польсько-литовської держави Правобережна Україна стала інтегральною частиною Російської імперії і була поділена на Київську, Подільську й Волинську губернії. Вони, своєю чергою, були об'єднані в так званий Південно-Західний край. На його теренах навіть в умовах втрати національної державності поляки зберегли панівні позиції в суспільному житті, становлячи величезну більшість місцевої еліти й зосередивши у своїх руках найважливіші галузі економіки. В першій половині ХІХ ст. це було рільництво, а після селянської реформи 1861 р. до нього додалися цукроваріння, гуральництво, переробна промисловість, виробництво та ремонт сільськогосподарської техніки, інвентарю тощо. Процес декласації дрібної шляхти, здійснений в 30–40-х роках російським урядом, спричинився також до формування значної, а в низці міст і містечок Правобережжя – доміантної групи поляків у середовищі фахової інтелігенції – правників, лікарів, учителів, представників так званих вільних професій тощо. У зв'язку зі сказаним вище, об'єктом нашого зацікавлення будуть насамперед вияви польського національного руху, спрямованого супроти імперії Романових, а також характер стосунків польської землевласницької верхівки з українським селянством, який, на нашу думку, став причиною поразки визвольної боротьби поляків у ХІХ ст. (Листопадове й Січневе повстання) і ліквідації польської «землевласницької Аркадії» в останні роки Першої світової війни.

¹ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Київ: Основи, 1994. Т. І. С. 43. Теза Лисяка-Рудницького фактично повторює думку британського історика Еріка Гобсбаума, який назвав ХІХ століття «довгим століттям», що, на його думку, починається з Великої французької революції і закінчується вибухом Першої світової війни.

Під знаком двоголового орла

Поділи Речі Посполитої в останній третині XVIII ст. докорінно змінили політичну карту Центрально-Східної Європи (ЦСЕ): перестала існувати ще не так давно потужна держава, а її територія була розділена між трьома загарбаними сусідами – Пруссією, Австрією і Росією². Зауважимо, що досліджуваний регіон сучасної України – Правобережжя – був подібним до низки інших земель ЦСЕ, у яких, за влучним спостереженням чеського дослідника Мірослава Гроха, «чужоземний» панівний клас домінував над значно більш численними групами «автохтонів». Ці ж останні, століттями населяючи означені терени, й далі не мали власних еліт та політичної єдності, тривалої літературної традиції тощо³.

Отже, нові господарі Правобережної України – росіяни – зіткнулися тут із кількасоттисячною групою польської/ополяченої шляхти на чолі з магнатерією і значно чисельнішою масою руського/українського селянства без більш чи менш виразної національної самосвідомості. Згідно з підрахунками французького історика Данієля Бовуа, на початку XIX ст. на Волині, Поділлі й Київщині мешкало понад 3,3 млн осіб чоловічої та жіночої статі. З них «громадяни»-поляки становили від 7 до 8 % – понад 400 тис. осіб, а євреї – до 10 %. У 1840 р. загальна кількість мешканців Правобережжя зростає на 1 млн осіб, з яких близько 3 млн перебували в безпосередньому підданстві землевласників-поляків⁴.

Шляхетський стан Правобережжя був вельми неоднорідним. Верхівку «айсберга» становили представники заможних землевласницьких родин – Чорторийські, Браницькі, Потоцькі, Жевуські, Сангушки, Радзивілли, Тишкевичі, Собанські та ін. За даними О. Субтельного, у середині XVIII ст. близько 40 магнатських родів володіли 80 % території Правобережжя⁵. Через сто років ситуація не зазнала суттєвих змін: землевласникам-полякам належало 90 % усієї приватновласницької землі. Загалом у власності великої, середньої і частково дрібної шляхти, а також численних римо-католицьких монастирів і костелів перебувало від 4 до 6 млн десятин землі разом із кріпосними «душами». Група магнатерії не була надто великою. Лише близько 6 тис. поляків-землевласників володіли капіталом, який, за образним висловом Данієля Бовуа, «надавав блиску їхньому шляхетському походженню»⁶. Однак їхні можливості були величезними, як і їхні маєтки, що своєю площею нерідко перевищували удільні князівства в Італії чи Німеччині. На Волині, зокрема,

² Gierowski A. Historia Polski. 1764–1864. Warszawa: PWN, 1989. S. 89; Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002. С. 232–239.

³ Хрох М. Од национальных движений к полностью сформированной нации: процесс строительства нации в Европе. *Нации и национализм*. Москва: Праксис, 2002. С. 123.

⁴ Див.: Beauvois D. Trójkat ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793–1914. Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2005. S. 44–45; Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами. Київ: ІНТЕЛ, 1996. С. 68–69.

⁵ Див.: Субтельний О. Україна. Історія. Київ: Либідь, 1991. С. 173.

⁶ Цит. за: Гудь Б. З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XIX – першій половині XX ст. Харків: Акта, 2018. С. 140. У 1860 р. чисельність заможних польських землевласницьких родин у трьох губерніях Південно-Західного краю становила близько 5 тис., або ж близько 25–30 тис. осіб. Див.: Epszstein T. Ziemianie polscy na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie (1863–1914) w walce o ziemię Daniela Beauvois. *Kwartalnik Historyczny*. 1997. Roczn. CIV. Nr 1. S. 70.

магнатам належали навіть непоодинокі міста – Новоград-Волинський, Старокостянтинів, Острів, Заслав, Дубно, Рівне тощо⁷.

Багатства «українних» магнатів-поляків насправді вражали. Скажімо, статки графині Браницької на 1838 р. оцінювали у 28 млн золотих рублів. Дещо раніше, в 1787 р., київський воєвода Ю. Стемпковський – інакше «страшний Юзеф», який свого часу жорстоко розправився з учасниками Коліївщини, – аби «належно» прийняти в своїй резиденції в Лабуні на Південно-Східному Поділлі короля Станіслава Августа, провів її ґрунтовну реконструкцію, а також придбав 540 предметів коштовної саксонської порцеляни для пишного банкету. Цей великопанський жест коштував Ю. Стемпковському більше мільйона злотих, що невдовзі спричинилося до його розорення⁸.

Натомість більшість правобережної польської шляхти становила так звана «шляхетська голота», інакше кажучи – «аристократичний пролетаріат». Ця група (шляхта загорова, чиншова тощо) налічувала близько 350 тис. осіб. Про них американський історик Роберт Говард Лорд писав, що то були люди, які «або взагалі не мали землі, або не були в змозі з тієї землі прожити. Бідні, обдерті, брудні, живучи як селяни або й гірше, вони, проте, й далі були сповнені кастової пихи... Сотні й тисячі цих людей мешкали при дворах магнатів, відбуваючи службу в великопанській міліції, працюючи в адміністрації маєтків або навіть виконуючи роль слуг»⁹. Найчисельнішим прошарком цієї групи шляхти були особи, які, за інформацією підполковника російського Генштабу П. Боброцького, займалися сільським господарством, створюючи «цілі шляхетські поселення», й «з огляду на свій спосіб і стиль життя» перебували «на тому ж самому рівні, що й селяни»¹⁰.

До слова, правобережна дрібна шляхта була найбільшою проблемою для Петербурга. На думку Д. Бовуа, вона творила «той тип суспільства, в якому панувала рухливість, в якому окрема особа не підлягала жодному контролю з боку уряду, а жила й далі так, ніби не було жодних поділів [Речі Посполитої – Б. Г.], без жодних обов'язків щодо російського уряду, а навіть навпаки – сіючи ворожість до нього... Усе це було для царату нестерпним»¹¹. Тому, користаючись нагодою, після придушення Листопадового повстання в 30–40-х роках XIX ст. царський

⁷ Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich. Warszawa: Książka i Wiedza, 1962. T. 1. S. 233, 239; Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор... С. 69; Giertych J. Tysiąc lat historii polskiego narodu. Londyn: Nakładem autora, 1986. T. II. S. 13.

⁸ Павлюк В. Магнатерія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя в XIX ст. Острів: Вид-во «Острозька академія», 2000. С. 21; Józef Gabriel Stempkowski h. Suchekomnaty. *Internetowy Polski Słownik Biograficzny*. URL: <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/bioŹafia/jozef-gabriel-stempkowski-h-suchekomnaty> (дата звернення: 25.12.2020); Сроґош Т. «Страшний Юзеф» – генерал Юзеф Габріель Стемпковський і його боротьба з гайдамаками у 1768–1771 рр. *Пам'ять століть*. 2006. № 2. С. 60–74.

⁹ Цит за: Giertych J. Tysiąc lat... S. 14.

¹⁰ Див.: Матеріали для географії і статистики Росії, зібрані офіцерами Генерального Штаба. Гродненская губерния. Составил член Императорскаго Русскаго Географическаго Общества, Генерального Штаба подполковник П. Бобровский. Санкт-Петербург, 1863. Ч. 1. С. 716. Самбук С. М. Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX века. Минск: Наука и техника, 1980. С. 19.

¹¹ Beauvois D. Dezintegracja drobnej szlachty polskiej na Ukrainie w latach 1831–1863. *Losy Polaków w XIX–XX w. Studia ofiarowane Profesorowi Stefanowi Kiniewiczowi w osiemdziesiątą rocznicę Jego urodzin*. Warszawa: Państwowe Wyd. Naukowe, 1987. S. 76.

уряд створив у Києві так звану Центральну ревізійну комісію, що її Бовуа назвав «машиною для перемелювання шляхти». Ця комісія перевірила документи десятків тисяч «громадян»-поляків, більшість з них була декласована, тобто переведена в категорію селян-однодвірців. Унаслідок антипольської акції царизму в Південно-Західному краї громадянські права зберегли лише близько 70 тис. осіб – шляхтичів і членів їхніх родин¹². Незважаючи на це, росіянам так і не вдалося змінити співвідношення кількості дворянства у власне російських губерніях і Західному краї на свою користь. За даними Міністерства юстиції Росії в 1858 р. в дев'яти західних губерніях (Литва, Білорусь і Правобережна Україна) проживало понад 60 % загалу дворянства європейської частини імперії – переважно польської національності¹³.

Тож не дивно, що, ставши співучасником ліквідації незалежної польсько-литовської квазіфедерації, Петербург був змушений рахуватися з впливами польської шляхти не лише на її етнічних, але й на українсько-білорусько-литовських землях. Щобільше, взявши до уваги досвід поляків в адмініструванні цих земель, російський уряд віддав їм низку посад у губерніальних і повітових управах. Катерина II також поширила на польсько-литовську шляхту станovo-корпоративні привілеї російської знаті, визначені «Жалуваною грамотою дворянству» від 1785 р. Були підтверджені, зокрема, права власників на землі разом із прикріпленими до них «душами»¹⁴.

Повстання Т. Костюшка і його поразка порушили, щоправда, звичний плин життя польських землевласників. Маєтки активних повстанців російський уряд конфіскував і передав у казну, на власність осіб, запідозрених у сприянні повстанцям, наклали секвестр. Утім, репресії тривали недовго й згодом більшість землевласників-поляків отримала шанс нормалізувати свої стосунки з росіянами, присягнувши на вірність царській династії. Після цього Катерина II «обдарувала» їх маєтностями, які вони раніше успадкували від предків, а її наступник Павло I після вступу на престол наказав звільнити із заслання й ув'язнення кільканадцять тисяч учасників Костюшківського повстання, повернув польській шляхті відібрані раніше маєтки, відновив католицькі й уніатські єпархії тощо. «Громадяни» Київщини, Волині й Поділля отримали також право збиратися на свої локальні сеймики та обирати на них губернських і повітових маршалків (предводителів), суддів тощо. Наступним кроком Павла I назустріч полякам був указ сенату від 12 грудня 1796 р., згідно з яким правобережні губернії отримали низку привілеїв, що узаконювали їхнє особливе становище в Російській імперії – на їхніх теренах навіть продовжував діяти Литовський статут¹⁵. Ложкою дьогтю в бочці меду було хіба те, що шляхта фор-

¹² Див.: Франко І. Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в XIX в. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*. Львів, 1902. Т. 45, кн. 1. С. 11–12; Гудь В. З історії етносоціальних конфліктів... С. 140.

¹³ Самбук С. М. Політика царизма... С. 13.

¹⁴ Імператриця оголосила, що «законні посілості та майно, які будь-кому з “громадян” за законами Польської Республіки належать, залишаються цілковито недоторканими», див.: Кривошея І. Польські аристократи Потоцькі на військовій, придворній та цивільній службі Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). *Od Zborowa do NATO (1649–2009). Studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVII do XXI wieku. Historia: monografia naukowa* / red.: M. Franc, K. Pietkiewicz. Toruń: Wyd. Adam Marszałek, 2009. S. 440.

¹⁵ Шандра В. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. Київ, 2005. С. 266–268. Шандра В. «Губернії на особьх правах и привилегиях состоящие...» як політичний проєкт. *Регіональна історія України: зб. наук. статей*. Київ, 2009. Вип. 3. С. 194; Павлюк В.

мально втратила гарантію особистої свободи, майнову недоторканність і політичні права¹⁶. Однак усе це з лихвою компенсувалося всеохопними впливами поляків на різних шаблях імперської адміністративної «драбини». Як писав знаний польський правник і публіцист Кастан Козьмян: «Збережено права, інституції, національні традиції, звичаї. Поляки – урядовці в російському сенаті, іноді губернатори, вищі та нижчі чиновники в міських судах тощо»¹⁷.

Посилення польських позицій в Російській імперії припадає на період царювання Олександра I. Молодому імператорові виразно імпонував стиль життя польських аристократичних родин, їхня європейська освіченість і світський блиск. Ще будучи Великим князем, він потрапив під вплив польського вельможі Адама Єжи Чарторійського, який плекав надії, що прихильність Олександра допоможе в майбутньому відновити державну незалежність Польщі¹⁸. Так, А. Є. Чарторійському вдалося швидко зблизитися з царем і протягом низки років здійснювати вагомий вплив як на закордонну (1802–1806 рр. – міністр закордонних справ), так і на внутрішню політику Російської імперії. Натомість А. Солженіцин саркастично називав польські впливи «причаруванням» Олександра, який не лише ввів поляків до свого найближчого оточення, але й прагнув «ощасливити» їх своєю опікою¹⁹. Це викликало виразний осуд російських націоналістів, які вважали, що завдяки політиці царя створене згідно з рішеннями Віденського конгресу Царство Польське перетворювалося де-факто на незалежну державу із власною конституцією, виборним сеймом, урядом, армією, національною грошовою одиницею, пов'язаною з Росією лише персональною унією. Найбільшу тривогу в них викликало те, що Олександр нібито збирався повернути полякам українські й білоруські землі, що раніше входили до складу Речі Посполитої. За свідченням тогочасного відомого економіста М. Тургенєва, який користувався довірою імператора, той у присутності кількох осіб «оголосив про своє тверде рішення відділити від імперії колишні польські провінції і воз'єднати їх із недавно відновленим Царством Польським»²⁰.

Магнатерія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя в XIX ст. Острог: Вид-во «Острозька академія», 2000. С. 20.

¹⁶ Dylągowa H. Historia Polski. 1795–1990. Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2000. S. 14.

¹⁷ Koźmian K. Pamiętniki. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1972. T. 1.S. 272, 274.

¹⁸ Осипчук І. Адам Єжи Чарторійський: ідеї європейського федералізму. *Історична панорама*. 2013. Вип. 16. С. 9; Павлюк В. Адам Єжи Чарторійський і зовнішня політика Росії на початку XIX ст. *Наукові записки. Серія «Міжнародні відносини»*. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2010. Вип. 2. С. 23–24.

¹⁹ Див.: Кондрацький А. А. Поляки на Україні в X–XIX ст. *Український історичний журнал*. 1991. № 12. С. 91.

²⁰ Цит. за: Бородин М. М. История Финляндии: Время императора Александра I. СПб: Гос. тип., 1909. С. 382. Про виразно пропольську політику Олександра I свідчить, зокрема, те, що 1806 р. на теренах колишньої Речі Посполитої, приєднаних до Росії, польську мову було визнано рівноправною з російською. Її привілейований статус зберігся тут аж до повстання 1863 р. Напередодні його вибуху поляки становили майже 50 % чиновників адміністративного апарату європейської частини імперії. В Південно-Західному краї вони домінували беззастережно, очолюючи навіть канцелярії губернаторів і нерідко дозволяли собі робити зауваження підлеглим у разі незнання польської мови, якою спілкувалася між собою більшість чиновників, Iwański-senior A. Pamiętniki, 1832–1876. Iwański-junior

Проте ці наміри Олександра I не були реалізовані. Водночас його реформи мали позитивне значення для польської меншини, забезпечивши їй комфортне життя, зокрема на теренах Південно-Західного краю. На особливу увагу заслуговує реформа в галузі освіти. Здійснюючи її, Росія взяла за взірць досвід Комісії національної освіти Речі Посполитої 1773–1794 рр. Поляки брали активну участь у роботі російського Міністерства освіти, створеного в 1802 р. Згідно з проектом А. Є. Чарторийського, було сформовано шість шкільних округ, серед них і Віленська, куратором якої був сам князь. Її юрисдикція поширювалась також на Київську, Волинську й Подільську губернії. Завдяки старанням Чарторийського та його заступника й інспектора округи Тадеуша Чацького (1803–1813) упродовж короткого часу весь південно-західний регіон вкрився мережею парафіяльних шкіл із польською мовою навчання. Найвідомішим навчальним закладом був, без сумніву, Кременецький лицей. Загалом у Віленській окрузі станом на 1820 р. було 430 навчальних закладів, з них на Правобережжі – близько 250, тобто понад 50 %²¹.

Таким чином, як згадував сам А. Чарторийський, внаслідок реалізації освітньої реформи «уся Польща (литовсько-білоруські й українські землі давньої Речі Посполитої) заповнилася школами, в яких польські національні почуття могли розвиватися цілком вільно»²². Його погляд поділяв автор офіційної історії Міністерства народної освіти Російської імперії С. В. Рождественський, який підкреслював, що впродовж двадцяти років перебування А. Є. Чарторийського на чолі Віленської шкільної округи вся навчальна система «в західних і південно-західних губерніях служила польській національно-державній ідеї»²³. На думку В. Шандри, такої сприятливої ситуації не було навіть на землях корінної Польщі, що відійшли до Пруссії та Австрії²⁴.

Щоправда, в 20-х роках XIX ст. у зв'язку з викриттям у Віленському університеті таємних студентських товариств – філоманів і філаретів – польсько-російські взаємини почали погіршуватися. Після закінчення слідства двадцять осіб, серед них і Адам Міцкевич, були засуджені до ув'язнення або заслання у віддалені регіони Росії. З університету мусили звільнитися кілька професорів. Подав у відставку й куратор Віленської навчальної округи князь Чарторийський. Утім, становище магнатерії і більшості представників шляхетських середовищ залишилося майже

A. Wspomnienia, 1881–1939 / oprac. W. Zawadski. Warszawa: Państwowy Instytut Wyd., 1968. S. 449. Миллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). Санкт-Петербург: Алетей, 2000. С. 143–144.

²¹ Хасимото Н. Учебная политика Российской империи в западных губерниях и «польский вопрос» (конец XVIII в. – первая половина XIX в.). Социальная трансформация и межэтнические отношения на Правобережной Украине: 19 – начало 20 вв.: сб. статей / под ред. К. Мацузато. Сарго; Москва, 2005. С. 140–145; Шандра В. Генерал-губернаторства... С. 270; Szmyt A. Liceum Krzemienieckie a Uniwersytet św. Włodzimierza w Kijowie. Rosja XIX i XX wieku. Studia i szkice / pod red. J. Sobczaka. Olsztyn: Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1998. S. 159; Jedynek S. Człowiek. Społeczeństwo. Moralność. Szkice o etyce polskiej. Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, 1996. S. 156.

²² Мемуары князя Адама Чарторижского и его переписка с императором Александром I. Москва: Книгоизд-во К.Ф. Некрасова, 1912. Т. I. С. 289.

²³ Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения: 1802–1902. Санкт-Петербург: М-во нар. Прос., 1902. С. 151.

²⁴ Шандра В. Генерал-губернаторства... С. 270.

без змін. Як писав уже цитований нами Кастан Козьмян, на Волині загальною думкою було: «Нам тепер навіть краще, ніж було в Польщі: ми маємо все те, що давала нам вітчизна, але не маємо повинностей і небезпеки уманської різанини; і хоча й без Польщі, але ми є в Польщі та залишаємося поляками»²⁵.

На думку деяких польських авторів, такий стан речей свідчив про те, що «за згодою російського уряду південна Русь належала до сфери впливу польської цивілізації та що після кількох поколінь діяльності польських шкіл Правобережна Русь духовно і культурно, а отже, й етнічно була б полонізована»²⁶.

Від Листопадового повстання до Січневого зриву

Важко сказати, в якому напрямку розвивалися б події на Правобережжі в умовах ліберальної політики царизму щодо польської магнатерії і шляхти, якби не два національні повстання, що вибухали одне за одним протягом тридцяти років. Зважаючи на комфортне становище «громадян»-поляків під владою Санкт-Петербурга, досить складно дати відповідь на питання, що штовхало їх до майже безнадійної боротьби зі значно сильнішою імперією?²⁷. Правдоподібно, що для декого свобода й незалежність батьківщини важили понад усе. Тому вони були готові йти до бою навіть голіруч, як у період Січневого зриву, який Маріан К. Дзевановський безапеляційно назвав «навмисним шаленством»²⁸. Інші ставали в шеренги повстанців з морального примусу, позаяк боялися звинувачень одноплемінників у бракуві патріотизму, або ж з відчуття суспільного обов'язку. Показовими щодо цього є слова Ромуальда Траугутта, сказані ним у відповідь на запитання дружини, чи є сенс приєднуватися до повстання: «Сенсу нема! Є мус/обов'язок!»²⁹.

Листопадове повстання, щоправда, ще не було позначене тавром «приреченої безнадійності». Існування напівавтономного Царства Польського з його сеймом, державним апаратом, армією тощо давало надію на успіх. У перемогу вірив, зокрема, уродженець Поділля, представник «української школи» в польській поезії Северин

²⁵ Koźmian K. Pamiętniki... S. 274.

²⁶ Giertych J. Tysiąc lat... S. 297. Причини лоялізму польської шляхти до російського царизму лежать, так би мовити, на поверхні. В Імперії Романових землевласники сплачували податки у 16 разів нижчі, ніж їхні одноплемінники в Монархії Габсбургів, зокрема в Галичині. Як свідчив К. Козьмян, унаслідок цього на Волині навіть «менш заможні двори почали підніматись і збагачуватись... Повсюди утіхи, забави... Волинь стала найкращою, найщасливішою провінцією розчленованої Польщі» (Giertych J. Tysiąc lat... S. 308; Koźmian K. Pamiętniki... S. 272).

²⁷ Для представників тогочасного «малоросійського» середовища мотиви антиімперського виступу поляків були вельми дивними й незрозумілими. Так, анонімний автор поеми «Варшава», що побачила світ з нагоди Листопадового повстання, з виразним осудом писав: «Осеї славної корони Вам (полякам) оддані ваші закони, Вам ваша віра, ваш зязик, Ваші строї, ваші науки, Не знали ви ніякої муки, Податок тоже не велик... Він (цар) царство ваше вам уставив, І військо польськеє зробив, Торговлю добру вам поставив, І школу главну (Варшавський університет) учредив. Не заставляв вас сипать гору, Ждав тільки вірности й покори, Щоб ліпше щось зробити вам. Обвішав вас він орденами, Обсипав вас він і чинами, За що ж враги ви москалям?» (Kozak S. Ukraińcy wobec powstańczego zrywu Polaków. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. 1994. Nr 2. S. 174).

²⁸ Dziewanowski M. K. Jedno życie to za mało. Kartki z pamiętnika niepoprawnego optymisty. Toruń: Wyd-wo Adam Marszałek, 1994. S. 78.

²⁹ Див.: Widacki J. Między sensem a musem i inne rozważania. Kraków: TAiWPN, 2015. S. 11.

Гощинський, який разом із групою сміливців у порозумінні з таємним військовим товариством у школі підхорунжих 17 (29) листопада 1830 р. здійснив напад на палац намісника великого князя Костянтина Павловича – Бельведер – і казарми російських військ у Варшаві³⁰. Успіх повстання залежав, однак, від масштабів його підтримки з боку селянства, яке становило основну масу населення колишніх земель Речі Посполитої, зокрема й Південно-Західного краю. Тож революціонери-шляхтичі усіма способами намагалися залучити українських селян до антиурядових виступів. Вони поширювали різного роду пропагандивні матеріали, наприклад, так звані «руські листи», а також написані тогочасною «руською» мовою, але латинським алфавітом численні відозви, в яких закликали місцевий люд приєднатись до повстання. «Ваші браття-поляки, – читаємо в одній з них, – взялися, щоб вас всіх до себе прилучити..., щобисте з ними разом уживали їх прав, й до котрого права хочуть вас допустити і допустять, тільки треба, щобисте ся панове громада взяли за руки й зо своїми панами зобралися і вигонили москалів..., бо ви всі поляки, хоч по-руськи говорите»³¹.

Правдоподібно, ці відозви не дали очікуваного впливу на селянські маси. Насамперед майже всі селяни були неграмотними, читати не вміли, тим більше не знали латинського алфавіту. Заразом у них не було найменшого бажання «взятися за руки зо своїми панами» через жахливий кріпосницький гніт³². Крім того, «українні» польські землевласники не зробили жодних практичних кроків, аби схилити своїх підданих на бік шляхетської революції. Навпаки, Центральна рада Подільського патріотичного товариства, обрана місцевою шляхтою для керівництва повстанським рухом, ігнорувала вказівку з Варшави про передачу в користування селянам, залученим до антиросійського виступу, частини поміщицької землі. Щобільше, вона ухвалила рішення про обмежене формування загонів селянської піхоти, в чому низка дослідників убачає її страх перед масовим озброєнням селян-кріпаків. Поміщики-поляки були переконані, що їм вдасться залучити своїх підданих до боротьби за відновлення Речі Посполитої силою власних впливів³³.

Однобічне бачення перспектив повстання в Південно-Західному краї можна знайти, зокрема, у працях одного з головних ідеологів і найактивніших учасників Листопадового чину Мауриція Мохнацького. «Громадяни-поляки, – писав Мохнацький, – становлять там [у Русі-Україні – Б. Г.] Польщу. Вони всю... людність

³⁰ Див. наприклад: Wandycz P. Pod zaborami. Ziemia Rzeczypospolitej w latach 1795–1918. Warszawa: Państwowy Instytut Wyd., 1994. S. 155–156; Goszczyński Seweryn. *Encyklopedia PWN*. URL: <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Goszczyński-Seweryn;3906966.html> (дата звернення: 20.06.2020).

³¹ Див.: Козак С. Відлуння Листопадового повстання в українській літературі епохи романтизму. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*: матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Кам'янець-Подільський, 29–31 травня 1992 р.). Київ, 1993. С. 138.

³² Про характер відносин між панами-поляками й кріпосними селянами-русинами на Поділлі див., зокрема: Франко І. На нашій – не своїй землі. Уривок з записок правобічного шляхтича. *Літературно-науковий вісник*. Львів; Київ, 1907. Річн. X. Т. XXXVII, кн. I. С. 25–41, а також: Гудь Б. З історії етносоціальних... С. 118–125.

³³ Buława A. Ludność Wołynia, Podola i Kijowszczyzny wobec powstania listopadowego 1830–1831 roku. *Czyn zbrojny w dziejach narodu polskiego. Studia ofiarowane Profesorowi Januszowi Wojtasikowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin* / pod red. P. Matusaka, M. Plewaczyńskiego i M. Wagnera. Siedlce: Wyd-wo Akademii Podlaskiej, 2004. S. 176–177.

повести за собою можуть ... бо селянин піде... за тим, хто на нього здійснює ближчий вплив, – за паном, за громадянином польським»³⁴. Такий підхід до визначення справжніх настроїв і симпатій селянства Київщини, Волині та Поділля, яке тепер мало змогу вибрати бодай «менше зло» з двох, був, без сумніву, однією з головних помилок лідерів польського національного руху, наслідки якої не забарилися.

Зазначимо також, що методи впливу панів на підданих із метою залучення їх до повстання були вельми формальні й невибагливі. Так, наприклад, від надвірних «козаків» вимагали вірності й допомоги в боротьбі з «москалями», підкріплюючи авторитет пана грошовими нагородами. Селянам обіцяли свободу, роздавали гроші, проводили з ними військові навчання, поєднуючи їх із... народними забавами. Деякі пані, наприклад, Влодкевичова та Собанська, навіть «браталися» з новозавербованими до повстання селянами. Чи не єдину дієву спробу залучити українських селян до Листопадового повстання здійснив землевласник, господар містечка Теліжинці Пйотр Копчинський. На звістку про початок повстання він дарував селянам свої землі, написавши про це акт, на якому урочисто присягнув у місцевій церкві й віддав його на зберігання православному священникові. Громада, своєю чергою, присягнула на вірність польському уряду. Після цього Копчинський озброїв та забезпечив кіньми молодих і сильних селян, допровадивши їх до найближчого збірного повстанського пункту, де передав у розпорядження військової влади³⁵. Але таких землевласників, як Копчинський, було вельми небагато. Крім того, для переважної більшості завербованих селян мета польського повстання – відродження Речі Посполитої, була вкрай далекою від їхніх особистих інтересів. Отож не дивно, що зазвичай вони намагалися якнайшвидше покинути повстанські загони й повернутися додому³⁶.

Загалом повстанський рух у трьох губерніях Правобережної України розвивався мляво. В квітні й травні 1831 р. у польських збройних формуваннях, що діяли на теренах Південно-Західного краю, налічувалося всього кілька тисяч осіб переважно з середовища дрібної й середньої шляхти та двірської служби. Крім того, за офіційними російськими даними, до повстання було залучено близько 1 300 селян. Натомість величезна більшість кількомільйонної селянської маси ставилась до «панського бунту» цілком байдуже, навіть вороже, що вирішальним чином вплинуло на масштаби антиімперського руху на теренах Правобережжя. Локальні

³⁴ Mochnacki M. Powstanie narodu polskiego w roku 1830 i 1831. Warszawa, 1984. T. 2. S. 456–457; Kozak S. Українці wobec... S. 176. Найпарадоксальніше те, що М. Мохнацький дуже правильно розумів реальний стан речей у суспільних відносинах тогочасної Правобережної України. «На Русі, – писав він, – далеко менше родовитих поляків, аніж русинів. Пани-католики, власники сіл, є поляками, селянин є русином, гнобленим паном століттями. Піп є його моральним директором. Цар через попа впливає на нього» (див.: Mochnacki M. Powstanie... S. 456). Однак висновки з цього аналізу було зроблено хибні. Правдоподібно, революціонери-шляхтичі як і двадцять років тому в період наполеонівських воєн тишили себе ілюзією, що «руське» селянство є ворожим до російського царизму, а тому, без сумніву, підтримає антимосковський виступ поляків (див.: Ададуров В. «Наполеоніда» на сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття. Львів: УКУ, 2007. С. 123–146).

³⁵ Детальніше див.: Powstanie Listopadowe 1830–1831. Dzieje wewnętrzne. Militaria. Europa wobec powstania / pod red. W. Zajewskiego. Warszawa: PWN, 1990. S. 422–423; Matlakowski W. Wspomnienia z życia przeszłego i teraźniejszego (1850–1895). Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1991. S. 279.

³⁶ Див.: Powstanie Listopadowe 1830–1831... S. 423.

успіхи кількасотособового загону Кароля Ружицького й дещо більшого з'єднання генерала Юзефа Дверніцького не змогли забезпечити загального успіху повстанцям, тож у травні повстання на Волині, Поділлі й Київщині було остаточно придушене царськими військами. На думку А. Руккаса, польське повстання на Правобережжі 1831 р. було радше збройною маніфестацією, аніж справжніми бойовими діями. Його перебіг також засвідчив, що часи посполитого рушення відійшли в минуле, а особиста хоробрість не змогла замінити базових навичок військового мистецтва³⁷.

Листопадове повстання, точніше – його невдача, негативно вплинула на ситуацію поляків Західного краю, зокрема й «українських» губерній. Протягом кількох років тривали арешти й суди над учасниками повстанського руху та його симпатиками, конфісковувались або ж обкладались «секвестром» шляхетські маєтки; був закритий Кременецький ліцей, натомість з русифікаторською метою створено Київський університет; репресій зазнали також Католицька й Уніатська Церкви; було ліквідовано дію Литовського статуту й магдебурзьке право тощо. Найбільш дошкульний удар був нанесений, однак, по соціальному прошаркові дрібної шляхти – тобто «аристократичному пролетаріатові». Царизм постановив радикально вирішити проблему, пов'язану з незалежністю цієї категорії населення, яка до того ж становила основну рушійну силу повстанського руху. Загалом упродовж 1831–1850 рр. в західних губерніях були позбавлені шляхетської гідності 340 тисяч осіб із 410 тис. Їх усіх перевели в категорію так званих селян-«однодвірців», тож з плином часу вони розчинилися в «морі» місцевої православної людності³⁸.

На цьому біди поляків не закінчилися, позаяк наприкінці 30-х років російська поліція викрила таємну організацію Союз польського люду (Związek Ludu Polskiego), створену учасником Листопадового повстання Шимоном Конарським. Організація налічувала близько трьох тисяч осіб, значну її частину становили студенти Київського університету; вона мала філії в Житомирі, Бердичеві, Кременці й інших містах Волині. Програма Союзу передбачала підготовку нового антиімперського повстання, цього разу за участю широких мас православної селянської людності, якій натомість обіцяли повну рівноправність із поляками, всілякі пільги тощо. Як і слід було сподіватися, пропаганда Союзу зіткнулася з цілковитою байдужістю більшості селян та «українних» землевласників. Цих останніх, зокрема, відлякувала революційна риторика змовників – демократія, права людини й громадянина тощо³⁹. Після викриття Союзу знову посилювалися антипольські репресії – 1839 р. Конарського стратили в Вільні, багатьох учасників арештували й віддали в солдати. На думку М. Кукеля, справа Конарського спричинила численні жертви в середовищі найбільш патріотичних і жертвних елементів на загарбаних Росією землях, що згодом вельми негативно вплинуло на перебіг Січневого повстання в цьому регіоні⁴⁰.

³⁷ Руккас А. Посполите придушення. *Тиждень*. 2010. 28 листопада. URL: <https://tyzhden.ua/History/4693> (дата звернення: 25.06.2020).

³⁸ Див.: Serczyk W. *Historia Ukrainy*. Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2001. S. 174.

³⁹ Lasocki W. *Wspomnienia z mojego życia*. Kraków: Nakł. Gminy Stoł. Król. Miasta Krakowa, 1933. T. 1: W kraju. S. 127–129.

⁴⁰ Giertych J. *Tysiąc lat...* S. 308–309; Grünberg K., Sprengel B. *Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X–XX wieku*. Warszawa: Książka i Wiedza, 2005. S. 121; Бармак М.

Утім, в кінцевому результаті ситуація правобережних «громадян»-поляків після придушення повстання не зазнала відчутних змін. Російський уряд в особі імператора Миколи I не спрямував вістря репресій проти загалу землевласницької верхівки, позаяк це загрожувало б стабільності всієї феодально-кріпосницької системи. Переслідувань зазнали лише «неблагонадійні», тобто ті, хто зі зброєю в руках виступив проти окупантів, і ті, хто був запідозрений у наданні допомоги повстанцям. Більшість репресованих походила з середовища дрібної та середньої шляхти. Натомість великі землевласники обійшлися скороминущим страхом. Вони зуміли повернути собі секвестровані маєтки та конфісковані цінності, використавши для цього родинні чи інші зв'язки, а переважно – хабарі⁴¹.

Тож незважаючи на проведену в 40-х роках київським генерал-губернатором Д. Бібіковим «інвентарну реформу», яка дещо обмежила панську сваволю, ситуація дуже швидко повернулася до *status quo ante bellum*. Вже 1848 р. російський уряд припинив репресивні акції щодо польських шляхтичів, підозрюваних в участі у повстанні. Того ж року в судах було закрито всі справи про надуживання землевласниками владою щодо селян та справи, що стосувалися маєтків, на які було накладено секвестр. Окрім того, більшості осіб шляхетського походження, причетних до Листопадового повстання, знову дозволили брати участь у виборах місцевого дворянського самоврядування. Нарешті в 1855 р. польським землевласникам вдалось остаточно призупинити дію «Закону про інвентарі», внаслідок чого утиски українського селянства на Правобережжі значно посилювались, а етносоціальні антагонізми загострилися до краю. В цей період лише з Київщини на південь України втекло близько 55 тис. селян-кріпаків⁴².

Взаємини польських дідичів з православними селянами ще більше ускладнилися у зв'язку зі впровадженням царом у 1861 р. так званої «селянської реформи». Правобережні землевласники гостро протестували проти самої ідеї звільнення селян з кріпацької залежності, позаяк боялися втратити дармову робочу силу, без якої володіння землею не мало для них сенсу. На практиці процес здійснення реформи супроводжувався численними зловживаннями поміщиків, на які селяни відповідали заворушеннями й бунтами. На прохання можновладців-поляків російська влада придушувала їх за допомогою війська й поліції. В результаті це ще більше загострило українсько-польський етносоціальний конфлікт напередодні Січневого зриву, заздалегідь визначивши його долю. Цей факт усвідомлювали окремі представники шляхетського середовища. Зокрема, Еммануель Мошинський гнівно картав своїх одноплеменців, що свої приватні егоїстичні інтереси поставили вище від загально національної справи. Влітку 1862 р. він написав: «Уважаю, що тих усіх, хто напустив військо на народ, належить ставити нарівні зі зрадниками, бо, можливо, саме цим вони остаточно погасили симпатії селян до нашої справи»⁴³. Дещо згодом невідомий автор «1863 року на Україні» підтвердив слушність слів Мошинського: «Селяни бачили, що спроваджувалося військо й батогами змушували

Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Тернопіль: Астон, 2007. С. 294.

⁴¹ Бармак М. Формування владних інституцій... С. 176–177.

⁴² Верига В. Нариси з історії України (кінець 18 – поч. 20 ст.). Львів: Світ, 1996. С. 93.

⁴³ Cyt. za: Beauvois D. Trójkąt ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie. 1793–1914. Lublin: Wyd-wo UMCS, 2005. S. 306.

їхніх братів працювати (відробляти повинності), а чинили це поляки, котрі пропагували їм свободу, отож у головах тих простих дітей природи не могло вміститися стільки суперечностей... (Тому) серед повстанців їх було небагато»⁴⁴.

Натомість селяни охоче вступали до так званих *сільських караулів*, які створювала російська влада на теренах Південно-Західного краю згідно з «Правилами для утворення в Західних губерніях сільських озброєних караулів», підписаними імператором Олександром II 24 квітня 1863 р. Фактично це був офіційний «дозвіл» на селянську «рабацію» галицького зразка (1846) тільки під значно жорсткішим контролем уряду. Самі ж селяни, за словами генерала Ф. Трепова, вбачали в *сільських караулах* повернення до традицій козаччини, тому масово поповнювали їхні ряди. Протягом короткого часу сумарна кількість сотників, десятників і стражників у Південно-Західному краї перевищила 310 тис. осіб. У деяких селах і містечках Правобережжя до *караулів* записалася майже третина населення чоловічої статі⁴⁵. Як загадували самі учасники повстання, «... ставлення селян... виявилось якнайгіршим... В Київській губернії люд, підбурений московськими агентами, майже без допомоги війська придушив повстання,.. наша справа зазнала страшної поразки, бо люд ані хвилини не вагався виступити проти нас... На Волині на початку було краще. Доки селяни бачили силу, яка могла їм імпонувати, то поводитися пасивно, але після розгрому загону Ціхонського (до чого спричинилися й селяни, зігнані козаками на облогу) реакція рішуче взяла гору. Ті ж самі громади, які з покірністю і вдячністю приймали *золоті грамоти*, кілька днів після цього знущалися з повстанців в найогидніший спосіб»⁴⁶.

Власне, найбільший шок повстанці-поляки пережили не від факту, що «руські» селяни вкотре не підтримали їхнього антиросійського виступу, а від того, як вони поставилися до них самих. Учасники Січневого зриву згадували, що селяни були значно небезпечнішими від російських солдатів. Вони знущалися, катували, а подекуди й убивали цілком беззахисних людей без видимих на те причин. Їхня ненависть до поляків була такою сильною, що в низці випадків російська влада була змушена посилати спеціальні військові підрозділи для порятунку від сільських караулів не тільки інсургентів, але й нейтральних щодо повстання поміщиків-поляків⁴⁷. Причиною цього, на думку Д. Бовуа, були довгі роки принижень/знущань і

⁴⁴ Rok 1863 na Ukrainie. Pamiętnik nieznanego autora. Kraków: Wyd-wo Literackie, 1979. S. 29–30. Чисельність селян, котрі зі зброєю в руках виступили проти царизму, була насправді мізерною. Вона не перевищувала навіть однієї тисячі осіб. При цьому щонайменше 90 відсотків селян і однодвірців, залучених до повстанських загонів повстанцями-поміщиками, були поляками і лише близько 10 відсотків (тобто якихось 100–200 осіб) – православними, тобто «руськими». Для порівняння: білоруських селян в повстанських лавах було майже вдвічі більше – близько 18 %, див.: Марахов Г. И. Польское восстание 1863 года на Правобережной Украине. Киев: Из-во Киев. ун-та, 1967. С. 211; Spis powstańców 1863 roku więzionych w twierdzy kijowskiej. Przemysl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, 1995. S. 10–11; Serczyk W. Historia Ukrainy. S. 201; Самбук С. М. Политика царизма... С. 123.

⁴⁵ Багалій-Татарінова О., Соловей Д., Шіян К. Матеріяли до історії польського повстання 1863 р. на Правобережній Україні 1863 року. *Архів Радянської України*. 1933. № 7–8. С. 129.

⁴⁶ Starorypiński Z. Kronika Podolska. Dokumenty organizacji narodowej. 1862–1863 / do druku przygotowali S. Kieniewicz i F. Ramotowska. Warszawa: DiG, 1997. S. 63, 75.

⁴⁷ Hornowa E. Problemy polskie w twórczości Michała Drahomanowa. Wrocław: Zakład Narodowy im. Osslińskich, 1978. S. 92. Переважна більшість селян брала участь в антипоміщицьких

непомірної панщини⁴⁸. Адже, як влучно показав автор голосної книжки «Хамство» Кацпер Поблоцький, «досвід насильства накопичується в тілі, психіці (людини) і в колективній психології», виходячи на яв у визначених ситуаціях⁴⁹.

Загалом повстання 1863 р. у Південно-Західному краї, порівняно з повстанням Листопадівим, мало значно обмеженіший характер. Головною причиною було те, що на українське село шляхетські революціонери опертися не могли. Місцеві ж землевласники не лише боялися селян, які зазіхали на їхні маєтки, але й не довіряли представникам табору «червоних», серед яких було чимало «хлопоманів». Ці останні були готові піти на найрадикальніші поступки селянам, аби лише залучити їх до повстання. Тому «українна» шляхта, писав з гіркотою очевидець подій, не підтримала масово повстанського руху. Щобільше, на його думку, вона ж «браком суспільної жертвовності» відштовхнула «від справи» і селян⁵⁰. Це була остання спроба поляків здобути незалежність від Російської імперії збройним шляхом. Наступні десятиліття стали періодом так званої «органічної роботи».

З попелищ до економічного й суспільного розквіту

Поразка Січневого повстання вкупі з ліквідацією кріпосної залежності селян не віщувала польським елітам Правобережжя – навіть лояльним до царизму – нічого доброго. Наслідки поразки національного зриву 1863 р., порівняно з невдачею тридцятирічної давності для польської суспільності Правобережжя, були незрівнянно трагічнішими. Цікаво, що свого часу цар-сатрап Микола I «Палкін», прагнучи за будь-яку ціну зберегти недоторканими основи кріпосницького ладу, поставився до бунтівливих поляків значно ліберальніше, ніж цар-«визволитель» Олександр II. Цей останній, шокований черговою спробою «невдячних підданих» позбутися «турботливого піклування» династії Романових, за підказкою свого оточення застосував щодо

акціях охоче, без примусу. У низці випадків вони явно перевищували свої повноваження, тобто заарештовували, тероризували та доправляли до місць ув'язнення «своїх» чи «сусідських» поміщиків із власної ініціативи. Про це свідчать документи польського визвольного руху 1863 р.: «... Повстання в усій Київській губернії придушене остаточно... Повстанці або загинули, або були виловлені селянами... Роз'юшене селянство чинить гвалти і поводить в такий варварський спосіб, що сьогодні в тих околицях жоден поляк у власному домі не може бути спокійним ані за своє майно, ні за життя. Поліція та військо вже не в змозі стримати розбурхану стихію... У Житомирському повіті селянство... роззброїло всі дрібніші відділи, знушаючись із тих, хто чинив який-небудь опір, і, надаючи докази своєї відданості (царатові), кинулося на дороги, хапаючи тих, хто потрапив їм до рук, (селяни) почали вештатися від села до села, витягаючи мало що не з ліжка «ляхів» і примовляючи: «Ти ще не пішов, але підеш – то краще ми тебе тепер візьмемо», Starorypiński Z. Kronika Podolska... S. 109–110.

⁴⁸ Бовуа Д. Міф «східних країн» або як йому покласти край. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість*: зб. наук. праць. Львів, 1998. Вип. 5: ПРОСФОНИМА. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. С. 131. Подібну оцінку знаходимо також у М. Кукеля: «... в Україні селяни виступили переважно проти повстання (1863 р.) й дійшло до трагічних випадків (Соловіївка на Київщині), які нагадали 1846 р. в Галичині» (Kukiel M. Dzieje Polski porozbiorowe. 1795–1921. Cz. I, II i III. London: Puls, 1981. S. 410).

⁴⁹ Pobłocki K. Chamstwo. Wołowiec: Wyd. Czarne, 2021. Cyt. Dunin K. URL: https://czarne.com.pl/katalog/ksiazki/chamstwo?fbclid=IwAR1dpzbl5mAmUpYf-T51ftJivg7NYL1_ZNxDM-nQ_y-F9VKqjflwzaA7FG1A (дата звернення: 15.06.2021).

⁵⁰ Див.: Starorypiński Z. Kronika Podolska... S. X.

польських еліт Західного краю низку репресивних заходів. Їхньою головною метою було обмеження провідної ролі великого польського землеволодіння в господарському житті провінції, що відтак мало зменшити масштаби впливів шляхти і Католицької Церкви в дев'ятьох губерніях Литви, Білорусі й України, а водночас сприяти «очищенню» місцевих адміністративних установ від осіб «польського походження». На думку В. Шандри, ця політика стала фактичним поверненням до «політико-адміністративних ініціатив» колишнього київського генерал-губернатора Дмитра Бібікова, які передбачали цілковиту інтеграцію Південно-Західного краю з рештою імперії⁵¹.

Насамперед були конфісковані маєтки тих, хто особисто брав участь у повстанні або ж підтримував його матеріально й морально. Після придушення повстання протягом 10 наступних років, згідно з даними канцелярії Київського генерал-губернатора, у польських землевласників реквізували 144 маєтки⁵². Конфісковані землі (їхня загальна площа перевищувала 132 тис. десятин разом з луками, лісами і водоймами), належали переважно шляхтичам-емігрантам, яких судили заочно, забираючи маєтки в їхніх родичів⁵³. Водночас із конфіскацією маєтків у польських землевласників масштабно реквізували також інші матеріальні та грошові цінності.

Далі російський уряд поширив дискримінаційні заходи на весь загал польської шляхти, трактуючи її як потенційного ворога на майбутнє. Так, у червні 1863 р. на поміщиків Правобережжя було накладено спеціальний податок, що мав компенсувати видатки державної скарбниці на здійснення репресивних заходів щодо польських повстанців (утримання арештантів у в'язницях і їхня охорона, судові витрати, оплата праці чиновників тощо). Спершу цей податок становив 10 % чистого річного прибутку кожного маєтку; через рік (у 1864 р.) його зменшили до 5 %. У такий спосіб 1863 р. скарбниця отримала близько 2,25 млн рублів, а в 1864–1865 рр. – майже 1 950 тис. рублів. Загалом – 4 177 651 рубль. Так тривало майже до кінця XIX ст., коли, образно кажучи, податок на «польську національність» урешті було скасовано⁵⁴.

⁵¹ Див.: Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. Київ, 1998. С. 50–53.

⁵² Багато дослідників вважає, що офіційні дані були дещо заниженими. Так, Д. Бовуа пише, що було конфісковано 166 маєтків (Beauvois D. Obrona polskości to nie moja sprawa. Rugi wschodnie. *Polityka*, 1993. 4 grudnia).

⁵³ Марахов Г. Н. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. Київ: Изд-во Киев, ун-та, 1967. С. 239–240. Польський дослідник Януш Івашкевич вважає, що загальна площа маєтків учасників і симпатиків Січневого повстання, конфіскованих росіянами на Київщині, Волині та Поділлі, становила близько 110 700 десятин. Інший польський вчений Юзеф Качковський називає цифру 170 004 десятини, див.: Iwaszkiewicz J. Wykaz dóbr ziemskich skonfiskowanych przez rządy zaborcze w latach 1773–1867. *Ziemiaństwo i większa własność rolna. Stan posiadania, praca społeczna i gospodarcza, produkcja i obciążenia*. Warszawa: Wyd-wo Rady Naczelnej Organizacji Ziemiańskich, 1929. S. 12; Kaczkowski J. Konfiskaty na ziemiach polskich pod zaborem rosyjskim po powstaniu 1831 i 1863. Warszawa: skł. gł. w księg. Gebethnera i Wolffa, 1918. S. 284.

⁵⁴ Лісевич І.Т. У заганку двоголавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. – на початку XX ст.). Київ, 1993. С. 21–22; Марахов Г. Н. Польское восстание 1863 г. ... С. 239.

Окрім того, 10 березня 1864 р. царський уряд видав спеціальний закон, який передбачав пільгове набуття казенних земель і приватних маєтків (насамперед «польських», на які було накладено секвестр) для осіб російського походження. Він стосувався дев'яти західних губерній, серед них Київської, Волинської і Подільської. На додаток «височайшими» повеліннями від 10 липня 1864 р. та 10 грудня 1865 р. всі римо-католики (читай – поляки) були позбавлені права набувати в західних губерніях земельну власність будь-яким іншим способом, окрім успадкування⁵⁵.

Додатково боротьба царизму з економічними впливами поляків у правобережних губерніях супроводжувалася суворими обмеженнями прав майже в усіх сферах духовного життя тих російських підданих, що належали до Римо-Католицької Церкви. Починаючи з 1864 р., була впроваджена також заборона на публічне вживання польської мови: від навчання основ католицької релігії аж до книгодрукування та продажу будь-яких польськомовних книг включно з букварями й календарями. Також були закриті всі навчальні заклади, підозрювані в поширенні польського національного духу. Водночас влада максимально обмежила впливи римо-католицького духовенства на населення краю, ліквідувавши в червні 1866 р. Кам'янецьку римо-католицьку єпархію. Внаслідок урядових репресій завмерла діяльність польських організацій, товариств національного характеру тощо⁵⁶.

Ще одним превентивним кроком російського уряду, спрямованим проти есентуального розвитку в Південно-Західному краї польського сепаратизму, була заборона тут так званих земств, які в межах Великих реформ 1860–1870-х років запроваджувались по всій імперії («Положення про губернські та повітові земські установи» від 1 січня 1864 р.). Земства, діяльність яких обмежувалася господарськими питаннями місцевого значення (будівництвом і утриманням місцевих шляхів сполучення, пошти, шкіл, притулків і лікарень, турботою про розвиток промисловості й торгівлі тощо) були створені в 34 із 78 губерній Росії, в яких домінувало російське дворянство⁵⁷. Натомість із певних причин земська реформа не поширювалася на низку територій імперії, зокрема Правобережну Україну. Недопущення вельми обмежених елементів місцевого самоврядування на теренах Південно-Західного краю було спричинене неблагонадійністю польської шляхти, частина якої взяла участь у нещодавньому антиросійському повстанні. Тому земську реформу провели тут щойно в 1911 р.⁵⁸

Паралельно зі заходами, спрямованими на підрив домінантних позицій поміщиків-поляків у господарській структурі Південно-Західного краю, уряд намагався звести до мінімуму їхні впливи на українських селян, зокрема в економічній

⁵⁵ Див.: Лісевич І. Т. У загінку двоголового орла... С. 22.

⁵⁶ Див.: Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ України). Ф. 442. Оп. 815. Спр. 498. Арк. 1–53; Оп. 814. Спр. 491. Арк. 2; Енциклопедія українознавства. Словникова частина. *Наукове товариство імені Шевченка у Львові*. Львів, 1996. Т. 6: Перевидання в Україні / гол. ред. В. Кубійович. С. 2220; Козій О. І. Становище польської шляхти на Поділлі в період між повстаннями 1830–1831 і 1863 років: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Львівський держ. ун-т ім. І. Я. Франка. Львів, 1997. С. 22.

⁵⁷ Див.: Полещук Т. Історія Росії XIX – початку XX століття. Львів, 2008. С. 168.

⁵⁸ Див.: Антипенко В. Земська реформа на Правобережній Україні 1911 р. в політиці вищих органів влади Російської імперії. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія*. Дніпро, 2011. Вип. 19. С. 64–69. Аркуша О., Кондратюк К., Мудрий М., Сухий О. Час народів. Історія України XIX століття. Львів, 2016. С. 37.

сфері. За пропозицією міністра внутрішніх справ П. Валуєва Олександр II своїм указом від 30 липня 1863 р. оголосив про припинення в правобережних губерніях з 1 вересня цього ж року всіх обов'язкових відносин між поміщиками та селянами, які згідно з положеннями «селянської реформи» встановлювалися на так званий перехідний період. З цього дня всі тимчасово зобов'язані селяни Київської, Подільської та Волинської губерній переходили до розряду селян-власників і були зобов'язані викупити свої земельні наділи у поміщиків. Для прискорення процесу приватизації землі уряд надав селянам 20 % знижку на викупні платежі; в деяких регіонах вона була ще суттєвішою – до 50 %⁵⁹.

Унаслідок цього кроку вже в 1865 р. 96,5 % селянських господарств Правобережної України перебували у приватній власності й передавались у спадщину. Під кінець урядування київського генерал-губернатора Олександра Безака (1865–1869) українські селяни Київщини, Волині й Поділля стали власниками майже 4 млн десятин землі⁶⁰. Так, обов'язковий викуп землі з виплатою грошей державі значно послабив залежність українських селян від польських поміщиків, чого й прагнув імперський уряд. Втім, задля більшої ефективності політики *divide et impera* в українських селах були збережені так звані *serwituty*, суперечки навколо яких налаштовували українських селян проти землевласників-поляків і навпаки⁶¹.

Політичні репресії царського уряду, підсилені господарськими проблемами, негативно позначилися на ситуації польської землевласницької спільноти Південно-Західного краю. Скасування кріпосного права зумовило необхідність впровадження капіталістичного товарного виробництва в сільське господарство. До цього багато-хто з польських землевласників був не готовим. З огляду на суспільно-економічну відсталість Росії брак дармової робочої сили попервах вельми негативно вплинув на становище навіть великих маєтків, які за часів панщини не мали труднощів з господарюванням.

Однією з головних проблем регіону стала, зокрема, транспортна проблема. Після 1861 р. поміщики вже не могли використовувати дармову тяглову повинність селян, що створювало для них значні труднощі, пов'язані зі збутом сільськогосподарської продукції. Так, восени–взимку 1861 р. на поміщицьких ланах у Київській губернії часто можна було побачити скирти хліба і навіть цілі лани незібраної пшениці чи жита, які залишилися зимувати під снігом. У наступному

⁵⁹ Див.: Epszstein T. Edukacja dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemiańskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II poł. XIX w. Warszawa: DiG, 1998. S. 25; Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. Київ: Критика, 1998. С. 85; Vardach J. Polacy na prawobrzeżnej Ukrainie w XIX wieku w świetle badań Daniela Beauvois. *Przegląd Wschodni*. 1994. Т. III, zes. 2. S. 328. У білорусько-литовських губерніях, де заангажованість селянства в повстанському русі була значно вищою, ніж в українських, із метою переходу ініціативи від повстанців до уряду обов'язковий викуп землі з 20 % знижкою для селян був запроваджений дещо раніше – з 1 травня 1863 р. П. Валуєв так тлумачив нагальну необхідність цього кроку: «Нині воно (*селянство*) ще повірить більш скромним обіцянкам законного та стабільного уряду, ніж хистким і ненадійним спокусам революційної партії» (див.: Самбук С. М. Політика царизма... С. 122).

⁶⁰ Див: Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. Київ: Критика, 2004. С. 55; Шандра В. Генерал-губернаторства... С. 304.

⁶¹ Детальніше про «війни за сервітути» див.: Гудь Б. З історії етносоціальних конфліктів... С. 20–228.

1862 р. з цієї ж причини поміщицькі господарства Правобережжя не змогли продати близько 7 млн чвертей товарного хліба й олійного насіння⁶². Відтак, окрім значного скорочення чисельності господарських угод між самими поміщиками, різко зменшилося також число фінансових угод, катастрофічно падала кредитоспроможність землевласників, а непомітні до того часу борги робилися явними. У зв'язку з цим із року в рік зростала кількість маєтків, заставлених за борги. Для прикладу, якщо в 1886–1890 рр. на Правобережній Україні на початок кожного року їх налічувалось у середньому 292, то в 1896–1900 рр. – уже понад 760. І хоч згадане явище стосувалося передусім маєтків нових власників – росіян та іноземців, однак не оминило воно й багатьох поміщиків-поляків⁶³.

Ще одним з головних наслідків господарської кризи був вимушений розпродаж поміщиками своїх земель – переважно купцям і заможнішим селянам. Не уникали цього й землевласники-поляки. Незважаючи навіть на те, що збереження «польського стану посідання» стало для землевласників-поляків справою національної ваги, вони були змушені змиритися з тенденцією до скорочення обсягів великого землеволодіння. Протягом 40 років, що минули від часу реформи 1861 р., частка земель, які належали поміщикам-полякам, у загальному обсязі приватновласницької землі на Правобережжі скоротилася з 89 до 47 % (!). Станом на 1901 р. їм належало лише трохи більше ніж 3 млн десятин українських чорноземів⁶⁴.

Загалом після придушення Січневого повстання, як підкреслює Кшиштоф Помян, у середовищі «кресової» шляхти, передусім – магнатерії, спостерігалася менша, ніж деінде, участь у незалежницькому русі, покірливість і поступливість щодо царату, компромісність і скомпрометованість⁶⁵. Зазначимо, що причиною цього явища не була потреба вижити за нових обставин будь-якою ціною. Принаймні це не було проблемою значної більшості польських магнатів. У суспільному житті Правобережжя останньої чверті XIX ст. політика зросійщення та обмежень за національною ознакою стосувалася передусім середньої, дрібної та декласованої шляхти, чимало представників якої на той час можна було зустріти в середовищі працівників так званих «вільних» професій (адвокати, лікарі, агрономи, судді й ін.) та чиновництва⁶⁶. Натомість ця політика майже

⁶² Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. Київ: Наукова думка, 1968 С. 81. Як підкреслював Г. Улашин, «у той час, коли в Литві та Білорусі лютував голод, у нас (в Україні) панувала цілковита стагнація в торгівлі збіжжям у зв'язку з віддаленістю від цих пунктів споживання та цілковитою відсутністю транспортних засобів і комунікацій» (Ułaszyn H. Kontrakty Kijowskie. Szkic historyczno-obyczajowy. 1798–1898. Petersburg: nakł. księgarni K. Grendyszyńskiego, 1900. S. 35).

⁶³ Гуржій І. О. Україна в системі... С. 48; Ułaszyn H. Kontrakty Kijowskie... S. 84–85.

⁶⁴ Дані наведені В. Теплицьким на основі «Верноподданейшего отчёта Киевского, Подольського и Волынского генерал-губернатора по вопросу о землевладении на 1 января 1901 г.» (див.: Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90-ті роки XIX ст.). Київ: Вид-во Академії наук Української РСР, 1959. С. 161).

⁶⁵ Див.: Pomian K. Przedmowa. *Beauvois D. Polacy na Ukrainie 1831–1863: szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie* / z fr. przeł. E. i K. Rutkowsy. Paryż: Instytut Literacki, 1987. S. 11.

⁶⁶ Ситуацію польськомовного загалу Правобережної України після 1863 р. добре ілюструє фрагмент мемуарів відомого письменника Володимира Короленка. Його батько був за походженням українцем, служив у Житомирі суддею, мати ж – полькою, через що в домі панувала польська атмосфера: розмовляли польською мовою, ходили до костелу тощо.

не зачіпала дворів великих землевласників. Як свідчила Яніна Жултовська, у повсякденному житті «російське гноблення не збурювало ні тиші, ні свободи кожного окремого двору». Так, дружини та доньки багатих польських землевласників могли, наприклад, дозволити собі «свідомо» (читай – демонстративно) не знати російської мови. Однак місцева російська адміністрація за умови відповідного розміру «подарунка» (читай – хабара), заплюшувала очі на такі вияви «неблагонадійності»⁶⁷. Це тією чи іншою мірою підтверджувало слухність афоризму, автором якого був М. Салтиков-Щедрін, що «строгість російських законів пом'якшується необов'язковістю їхнього виконання»⁶⁸.

Отож завдяки російським реаліям політична й господарська криза 60–70-х років XIX ст. не стала катастрофою для польської суспільної еліти Південно-Західного краю. Твердження Михайла Драгоманова про те, що урядові репресії 1863–1866 рр. «добили політичну силу панства польського на Україні»⁶⁹ не цілком відповідає історичній дійсності. Причиною ренесансу поміщицької Аркадії на Правобережжі стала передусім поступова ліквідація царизмом політичних обмежень щодо польських землевласників, позаяк вони не лише не давали урядові жодних підстав для незадоволення, але й згідно з доповідними із західних провінцій «демонстрували відданість уряду та готовність іти вказаною ним дорогою». У зв'язку із цим в урядових колах поступово перемогло переконання, що ставлення до поляків в білорусько-литовських і українських губерніях має залежати не від їхньої «католицької релігії та національності», а від ступеня «політичної благонадійності»⁷⁰. Завдяки зміні політики Санкт-Петербурга протягом 80–90-х рр. XIX ст. спостерігається поступове відродження господарської потуги землевласників Південно-Західного краю, яке стало також можливим унаслідок використання переваги капіталістичного способу виробництва. За словами С. Кенєвіча, вже на початку XX ст. польська аграрно-промислова еліта, «незважаючи на часткове винищення, переслідування, модернізувала свої господарства, подвоїла багатства, піднесла культурний рівень»⁷¹.

Втім, початок XX ст. – століття революцій і воєн – готував полякам нові випробування.

Проте якось батько прийшов додому, про щось порозмовляв із матір'ю і після цього сказав дітям: «Послухайте, діти! Ви росіяни й із цього дня мусите говорити російською мовою». Відтоді в домі Короленків запанувала російська атмосфера, а Володимир Галактіонович став «видатним російським письменником» (Короленко В. Г. *История моего современника. Собрание сочинений*. Москва: ГИХЛ, 1954. Т. V. С. 102).

⁶⁷ Після придушення повстання 1863 р. заможні польські роди на Правобережжі повністю зберегли свої величезні латифундії. Так, графам Потоцьким належало близько 107 тис. дес. землі, Зеленським – 50 тис. дес., Собанським – 46 тис. дес., Ярошинським – 27 тис. дес., Шембекам і Радзивілам – по 22 тис. дес.; значні маєтки належали також Любомирським, Грохольським, Бжозовським, Тишкевичам та ін. (Теплицький В. П. *Реформа 1861 року...* С. 165).

⁶⁸ Афоризми Салтыкова-Щедрина о России и русских. URL: <http://www.aforizmik.ru/rossia-i-russkie/aforizmy-saltykova-shhedrina-o-rossii-i-russkikh/> (дата звернення: 15.06.2020).

⁶⁹ Див.: Драгоманов М. П. *Листи на Наддніпрянську Україну. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: у 2-х т.* Київ: Наукова думка, 1970. Т. 1. С. 448.

⁷⁰ Jurkowski R. *Ziemianstwo polskie Kresów Północno-Wschodnich 1864–1904. Działalność społeczno-gospodarcza*. Warszawa: DiG, 2001. S. 448–454.

⁷¹ Див.: Kieniewicz S. *Daniel Beauvois o kresach południowych : w związku z pracą D. Beauvois, Le noble, le serf et le revisor. La noblesse polonaise entre le tsarisme et les masses ukrainiennes (1831–1863)*, Paris-Montreaux 1985. *Przegląd Historyczny* 1986. T. LXXVII, zesz. 4. S. 773.

«Буря, скоро вдарить буря»!

Нормалізація стосунків з імперськими властями для польських можновладців Київщини, Волині й Поділля була, однак, лише півкроком. Повсякденне життя більшості з них отруювали конфлікти з селянами, причиною яких були сервітутні землі – ліси, луки, пасовища, водойми. Селянська антипоміщицька «жакерія» на Правобережжі не вщухала ні на день. Так, упродовж 40 років від скасування кріпаччини в українських губерніях було зафіксовано понад 5 тис. селянських виступів, що охопили 1 300 сіл з населенням понад 800 тис. осіб. Більшість згаданих конфліктів «за землю» між малоземельним селянством і поляками-латифундистами була зафіксована в Південно-Західному краї⁷².

Чому саме поляки найгостріше відчували загрозу з боку своїх українських сусідів? Причина доволі очевидна. За свідченням представниці тогочасного землевласницького середовища Марії Дунін-Козицької, на Правобережжі «взагалі не було... осілого російського поміщичтва», натомість поляки замешкували свої родові резиденції протягом століть. Щобільше, «російськими маєтками, які постали на місці конфіскованих після 1863 року польських посілостей, чи на придбаних на аукціонах ґрунтах боржників керували адміністратори, управителі, економи, що були поляками»⁷³. Отож саме поляки мали щоденний безпосередній контакт із населенням навколишніх сіл, тому в 1905–1907 рр. повною мірою відчули, образно кажучи, власною шкірою небезпеку розбурханої селянської стихії⁷⁴. Шок, що його пережили мешканці розкішних магнатських палаців і більш скромних шляхетських дворів, спонукав редакцію популярного «Dziennika Kijowskiego» вражено запитувати російську владу: чи маємо надворі епоху «батька» Хмельницького, чи все ж ХХ століття?⁷⁵.

Однак цього разу «українні» польські дідичі відбулися, так би мовити, легким переляком. Буря ще не вдарила з усією силою, хоч, безумовно, анімозії між дрібною й великою земельною власністю на Правобережжі в 1905–1907 рр. сягнули чергового апогею. Щогірше, українські селяни дедалі виразніше вбачали своїх супротивників у боротьбі за землю власне в поляках. Сприяло цьому, зокрема, ще й те, що образ поляка-гнобителя українського народу вже був сформований в програмних документах Української народної партії, ідеологом якої став харківський адвокат Микола Міхновський⁷⁶. Це спричинилося до прискореної трансформації

⁷² Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму. Київ: Наук. думка, 1970. С. 297–299; Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі на початку ХХ століття. Київ: Політвидав України, 1968. С. 198.

⁷³ Dunin-Kozicka M. Burza od Wschodu. Wspomnienia z Kijowszczyzny (1918–1920). Kraków: Nakładem Krakowskiej Spółki Wydawniczej, 1925. S. 55.

⁷⁴ Масштаби антипоміщицьких акцій на Правобережжі були незрівнянно більшими, ніж на Лівобережжі. Так, якщо в 1906 р. у Південно-Західному краї було зафіксовано 1 463 селянські бунти й заворушення, то по той бік Дніпра їх було майже втричі менше – 502. Наступного року ця диспропорція стала ще різючішою: на Правобережжі 541, на Лівобережжі всього 86, тобто 5 до 1, див.: Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху... С. 206–217 (Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах. Київ: Критика, 1998. С. 132–133).

⁷⁵ Dziennik Kijowski. 1906. 21 lutego. S. 2.

⁷⁶ Див. Українська Народна Партія і національне питання. *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті*: док. і матеріяли / упоряд.: Т. Гунчак, Р. Сольчаник. Б.м.в.: Сучасність, 1983. Т. I. С. 110–113.

сприйняття сільськими громадами польських землевласників з «чужий-свій» у «чужий-чужий». А чужака, згідно з селянською логікою, належало усунути.

Відчуваючи перманентне зростання загрози селянської стихії, низка поляків-землевласників покинула свої родові маєтки і виїхала поза межі Російської імперії, зокрема до Кракова. Інші, передусім мешканці Волині й Поділля, поступово переселялися в губернські й повітові міста під захист поліції, жандармерії й військових гарнізонів, інвестуючи свої збереження в банки, прибуткові будинки, цукровні та інші промислові підприємства⁷⁷. Тим часом селянські бунти й погроми пішли на спад, тому більшість родин польських землевласників й далі насолоджувалася життям у власних маєтках. Як згадувала Яніна Жултовська, «усім здавалося, що російська революція придушена... , що життя знову буде нормальним... Сповнені тривоги сни про селянські заворушення та перевагу православних перестали... тривожити. Їх заступив цикл щасливих снів... Цей скороминущий страх ні на що їм [«українним» полякам – Б. Г.] не придався»⁷⁸. Отож сильні світу цього – поляки – й далі втішались примарною ілюзією, що їхня економічна й культурна вищість дозволить назавжди зберегти соціальне панування на колишніх «східних кресах» давньої Речі Посполитої⁷⁹. Цю ілюзію підсилювала, як їм здавалося, незнищенна потуга російського самодержавства – хай навіть ворожого щодо національно-державницьких аспірацій поляків, але, без сумніву, такого, що забезпечувало недоторканність великого поміщицького землеволодіння.

Зміцненню цих переконань сприяла політична стабілізація й економічне піднесення, що настали після придушення першої російської революції. Софія Коссак-Щуцька – представниця землевласницьких кіл Волині, згадувала, що напередодні Першої світової війни поміщики-поляки Південно-Західного краю «могли робити все, що заманеться», зокрема афішувати свою належність до польської нації й правити «тут» (на Правобережжі), як «у себе вдома»⁸⁰. На думку Юліуша Бардаха, у часи «золотого» передвоєнного п'ятиліття стиль життя польської землевласницької верхівки значною мірою уподібнився до побуту англійських лендлордів. Магнати згурмували в своїх розкішних родових резиденціях безцінні зібрання картин і скульптур, колекції порцеляни й кераміки, килимів, етнографічних матеріалів. У цих осередках світського й культурного життя були також багатющі книгозбірні, приватні архіви тощо⁸¹. Зокрема, картинна галерея у резиденції Стажинських-Радзивіллів у Загінцях біля Проскурова налічувала понад 250 мистецьких творів, яким позаздрили б найвідоміші музеї світу. В ній були зібрані картини Леонардо да Вінчі, Рубенса, Ван дер Верфа, а також інших європейських митців зі світовим ім'ям. У палаці графів Орловських у Маліївцях (Дунаєвицький район Хмельницької

⁷⁷ Див.: Чикаленко Є. Спогади. Львів, 1926. Ч. III. С. 52–53.

⁷⁸ Żółtowska J. (z Puttkamerów). Inne czy, inni ludzie. Londyn, 1959. S. 171–172.

⁷⁹ Август Іванський підкреслював, що в середовищі «українних» землевласників-поляків протягом поколінь виробилося більше почуття «високої винятковості й значнішої ролі», ніж, наприклад, серед землевласників Царства Польського. Вони успадкували від предків – «колонізаторів і першопрохідців» – не лише «більший життєвий розмах і бурхливіший індивідуалізм особистості», але й далі почувалися уповноваженими вирішувати долі своїх співгромадян, див.: Iwański A. (senior) Pamiętniki, 1832–1876. A. Iwański-junior. Wspomnienia, 1881–1939. Łódź, 1968. S. 344–345.

⁸⁰ Kossak-Szczucka Z. Pożoga. Wspomnienia z Wołynia. 1917–1919. Kraków, 1922. S. 7.

⁸¹ Bardach J. Polacy na prawobrzeżnej Ukrainie... S. 332.

області) зберігалася чудова колекція польського живопису, представлена творами таких відомих художників, як Генрик Семирадський, Ян Матейко, Юзеф Брандт, Юзеф Хелмонський, Юліуш Коссак, Тадеуш Айдукевич та ін. Тут же можна було побачити «Святу родину» Рафаеля та портрет останнього короля Речі Посполитої Станіслава Августа пензля Йоганна Баптиста Лампі старшого⁸².

Все написане вище однозначно свідчить про виняткову суспільно-економічну позицію польських землевласників на теренах Київщини, Волині й Поділля. У спеціально виданому альбомі (1913) мальовничі простори Правобережжя, де за офіційними даними володіння польських поміщиків займали близько половини всієї приватновласницької землі, були представлені як вершина економічного розвитку Російської імперії. Патріархально-ідилічними, згідно із запевненнями низки мемуаристів-поляків, були стосунки мешканців землевласницьких садіб з населенням навколишніх сіл. С. Коссак-Щуцька акцентувала, що «з польськими землевласниками цей люд [православні волиняни – *Б. Г.*] жив добре й у злагоді, охоче визнаючи вікову вищість „панів” і шануючи її»⁸³. У такому ж дусі писала й М. Дунін-Козіцька, яка вважала, що українці й поляки однаковою мірою постраждали під владою російського царату. Підкреслювала, що «за цих умов антагонізм між поляками та русинами був немислимий. Тому ми любили руський люд, розмовляли з ним його мовою, охоче співали... українських пісень і ніколи... не відчували в ньому [українському народові – *Б. Г.*] ворога польськості»⁸⁴.

Утім, події наступних років засвідчили, що таке ідилічне сприйняття стосунків між селом і двором повністю розминалося з дійсністю. Коріння конфліктів, що сягало щонайменше першої половини XVII ст., надто глибоко вросло в свідомість автохтонної людності Правобережжя. Економічні, релігійні й культурні чинники постійно провокували непорозуміння між русинами/українцями й поляками. На думку Романа Вапінського, «причини brutальних конфліктів на східних кресах з певністю треба шукати не лише в суперечці села з двором за землю, хоча ми не помилимося, якщо вбачитимемо саме в ній їхнє головне тло. В очах села двір виглядав не тільки, а може, навіть не головною великою земельною власністю, що обіймала значно більший ареал, аніж селянські господарства. Дистанція від двору значною мірою була зумовлена його культурною відмінністю, яку додатково збільшувала відмінність віри й мови. Двір послуговувався в контактах з селом його мовою, але в своєму середовищі іншою – мовою панів»⁸⁵.

Усі ці, навіть найдрібніші конфліктогенні чинники у відносинах між українськими селами і польськими помістями вміло роздмухувала царська адміністрація, а також Російська Православна Церква. Ця остання була організатором структур Союзу Російського Народу (СРН) – інакше «чорної сотні» – зокрема на Волині. Ідейним натхненником волинських чорносотенних організацій був архієпископ

⁸² Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Wydanie drugie przejrzone i uzupełnione. Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1996. T. 9: Województwo podolskie. S. 222–229.

⁸³ Kossak-Szczucka Z. Pożoga. S. 6–7.

⁸⁴ Dunin-Kozicka M. Burza od Wschodu... S. 53–54.

⁸⁵ Wapiński R. Polska i małe ojczyzny Polaków. Z dziejów kształtowania się świadomości narodowej w XIX i XX wieku po wybuch II wojny światowej. Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1994. S. 250.

волинський і житомирський Антоній (Храповицький), а безпосереднім очільником – архімандрит Почаївської Лаври Віталій (Максименко). Агітатори СНР – ченці й священники – прищеплювали селянам почуття ворожості до «чужих», тобто євреїв і поляків. Вони також закликали царську владу передати всі землі, які належали поміщикам-полякам, «русским православным крестьянам» (sic!). Така агітація в останні роки перед Першою світовою війною була однією з причин антипоміщицьких селянських виступів, які завдавали власникам великих маєтків значних втрат⁸⁶.

Для масштабніших виступів бракувало, однак, більшої кількості організаторів селянського руху і тієї сприятливої для них ситуації, яка з'явилась із початком Першої світової війни. Кілька воєнних років, що супроводжувалися масовими мобілізаціями, поразками на фронтах, господарською руїною й більшовицькою агітацією чи не вперше за останні десятиліття змінили ситуацію у конфлікті між малоземельними селянами і великими землевласниками на користь перших. Образно кажучи, війна «вклала» селянам у руки зброю, а лютнева буржуазна революція, за висловом Анджея С. Ковальчика, розірвала ланцюги імперської неволі. Як виявилось, ці ланцюги сковували в людях не лише добрі почуття, але й звирячі інстинкти. Тому, коли вони опали, то представники багатоетнічної суспільності Південно-Західного краю кинулися один одному «до горла»⁸⁷.

Підсумовуючи, потрібно сказати, що наслідки понад столітнього перебування поляків Правобережної України під владою Імперії Романових неоднозначні. З одного боку, польська землевласницька верхівка була своєрідним локомотивом економічного й культурного піднесення краю. Значною мірою завдяки їй українські губернії Росії перетворилися на житницю Європи, стали важливими осередками цукроваріння, гуральництва та різних пов'язаних з цим промислів. Поляки/польські землевласники, як і в часи Речі Посполитої, почувалися властивими господарями цих теренів, з ними була змушена рахуватися навіть всемогутня імперська адміністрація, з якою, зрештою, поляки мали не найгірші стосунки⁸⁸. Хоча загальна кількість польського населення в Україні була не меншою, ніж 500–800 тис. осіб, селяни-поляки значною мірою українізувалися, а робітники-поляки натомість зросійщилися. Навіть дрібна шляхта, як вболівав журналіст «Dziennika Kijowskiego»,

⁸⁶ Див.: Омелянчук И. В. Черносотенное движение на территории Украины (1904–1914). Киев, 2000. *Почаевский отдел СРН*. URL: http://www.hrono.info/organ/rossiya/pochaev_srn.html. Додам, що в перші роки Української революції 1917–1921 рр. антипольські погроми й заворушення в правобережних губерніях також були спровоковані не лише більшовицькою, але й чорносотенною пропагандою, див.: Державний архів Вінницької області. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 180. Л. 65–66.

⁸⁷ Див.: Ковальчик А. С. Пан Петлюра? Харків, 2011. С. 173.

⁸⁸ Підтвердженням цієї тези може бути, зокрема, те, що популярна в середовищі «українних» поляків газета «Dziennik Kijowski» мала рубрики «W Kraju» (тобто у своїй Вітчизні) і «Z Rosji» (sic!). Натомість причини добрих стосунків польських землевласників і промисловців з представниками російської адміністрації лежали, так би мовити, на поверхні. Адже без участі чиновників з різних щаблів влади досягти серйозних успіхів у комерційних починаннях було справою безнадійною. Власне тому Міхал Пізані, що належав до польських суспільних еліт Північно-Західного краю, відверто заявив Мельхіору Ваньковичу: «Патріотизм патріотизмом, але головною метою [землевласників і промисловців поляків – Б. Г.] було... життя на широку ногу», цит. за: Jurkowski R. *Ziemiaństwo polskie Kresów Północno-Wschodnich. 1864–1904*. Warszawa, 2001. S. 445.

після кількох десятиліть «найсильнішого економічного утиску» майже втратила «національну індивідуальність, мову та суспільний устрій»⁸⁹.

Тож коли в 1917–1920 рр. дійшло до відкритої конфронтації між українськими селами й польськими землевласницькими дворами, мешканці цих останніх опинилися, по суті, сам на сам з розбурханою «революційною»/грабіжницькою масою, одягненою в солдатські шинелі та селянські свитки. У цій ситуації жоден компроміс між світами багатства й бідності, а також українства й польськості вже не був можливим. Його треба було шукати значно швидше, щонайпізніше після революційних подій 1905–1907 рр., які, за словами Івана Франка, показали, що «так далі не можна, треба щось радити»⁹⁰. Однак польські дідичі з Київщини, Волині й Поділля з усіх сил чинили супротив урядовим планам навіть обмеженої аграрної реформи, щоб тільки зберегти тут «польський стан посідання», а радше не допустити посягання на свої маєтки. Як визнавали самі ж представники «українних» землевласницьких кіл, «цей скороминущий страх [перша російська революція 1905–1907 рр. – Б. Г.] ні на що їм не придався»⁹¹. Тому через десять років прийшла розплата за недалекогоглядність. Більшовицьке гасло «грабуї награвоване» стало для «гнаних і голодних» дороговказом і своєрідною «індульгенцією», що освячувала як вигнання господарів з їхніх родових «гнізд», так і фізичну ліквідацію «чужих-чужих».

Це був кінець не тільки поміщицької Аркадії, але й кількостілітньої «історичної Польщі» на Правобережній Україні. Більшовицькі репресії міжвоєнного періоду зробили строкату колись етнічну мапу регіону ще більш одноманітною. Про його колишнє багатство й велич нині нагадують лише занедбані, а раніше – чудові парки, руїни могутніх фортець, вишуканих магнатських резиденцій, кляшторів, костелів і надвірних капличок, знищених часом, людськими руками й байдужістю кількох поколінь.

Sic transit gloria mundi!

ОБРАЗ УКРАЇНИ В ПОЛЬСЬКОМУ ТЕАТРАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Дослідження історії театральних українсько-польських відносин були започатковані ще в перші десятиліття розвитку українського театрознавства (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.) у працях Михайла Драгоманова⁹², Івана Франка⁹³,

⁸⁹ Див.: Dziennik Kijowski. 1906. 22 lutego. S. 4.

⁹⁰ Франко І. На нашій – не своїй землі. Уривок з записок правобічного шляхтича. *Літературно-науковий вістник*. 1907. Т. XXXVII. С. 25.

⁹¹ Żułowska J. (z Puttkamerów). Inne czasy, inni ludzie. Londyn, 1959. S. 171–172.

⁹² Драгоманов М. Найстаріші руські драматичні сцени. *Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство*. Львів, 1899. Т. 1. С. 185–216; М. Т-в. [Драгоманов М.] Две южно-русские интермедии начала XVII века. *Киевская старина*. 1883. № 12. С. 652–664; П. Кузмичевский [Драгоманов М.]. Старейшие русские драматические сцены. *Киевская старина*. 1885. № 11. С. 371–407.

⁹³ Франко І. Взаємини польської та української літератур. *Франко І. Я. Зібрання творів: у 50 т.* Київ: Наукова думка, 2008. Додаткові томи. Т. 53. С. 465–467; Франко І. До історії українського вертепа. *Франко І. Я. Зібрання творів: у 50 т.* Київ: Наукова думка, 1992. Т. 36. С. 170–210; Франко І. Із чужих літератур. Сучасні польські поети. *Літературно-науковий вістник*. Львів, 1899. Т. 5. С. 176–199; Франко І. Нові матеріали до історії українського